
Vajda Miklós

A SKÓT FORDÍTÓ

Edwin Morgan

Kilencvenéves korában elment a modern magyar költészet egyik legkitűnőbb és mint ilyen, úttörő angol nyelvű fordítója. Négy évtized alatt több mint két tucat huszadik századi magyar költő az ő hangján szólalt meg angolul, az esetek többségében először, majd sokan közülük többször is, sokszor is. Bevezette a magyar költészetet az angolul verset olvasók ottani mértékben nem túl nagy, de innen nézve mégis hatalmas – és általunk oly régóta áhított – világába, mégpedig nagyon korán, már a hatvanas évek végétől kezdve, amikor még jobbára csak dilettáns fordításai léteztek, többnyire lelkes magyar emigránsok vagy angol filológusok sűrű termékei. Munkája nyomán aztán számos angol, sőt amerikai költő is kedvet kapott ehhez a nem könnyű és nem is kifizetődő kalandhoz. Nem egy kitűnő angol és amerikai költőt úgy tudtam rávenni magyar költők fordítására a *The New Hungarian Quarterly* számára, amelynek évtizedekig irodalmi szerkesztője voltam, hogy föl hívtam a figyelmüket Edwin Morgan fordításaira. Tényleg, Edwin Morgan is? Megnézték, és utána ráálltak, meg voltak győzve. Hogy egyáltalán létezik magyar költészet, hogy lehet fordítani, és főleg, hogy érdemes. Mit sem von le a szemünkben Morgan hatalmas érdeméből, hogy ő nemcsak a mienk, magyaroké volt, hanem sok más nyelvből is fordított: óangolból, latinból, franciából, olaszból, spanyolból, portugálból, németből, oroszból. Egy szót sem tudott magyarul, úgy lett nagyszerű fordítója a magyar költőknek. Erről később.

Edwin Morgan saját költői életművét nézve megérti az ember, hogyan és miért illesztett mellé annyi és annyiféle idegen hangot. Egy érzékeny, rendkívül sokoldalú, kísérletezni szerető, nyugtalan huszadik századvégi intellektust látunk a verseiben, aki tele van kíváncsisággal és szkepszissel az ismert világ, a civilizáció, a társadalom helyzete és jövője iránt. Fölveszi a kesztyűt, amit az úrutazás, a televízió, a mobiltelefon, az internet dob a költő – és az emberiség – elé, és beemeli költői világába. Olyan költő, aki a saját műfajában is tájékozódni kíván, és akinek a számára az idegen nyelveken írott költészet alaposabb földérítése fordítás útján a legcélszerűbb és legérdekesebb. Úgy érzi, ki kell törnie az angol nyelvű költészet önmagával eltelt voltából, önkéntes elszigeteltségéből, vagyis provincializmusából, más égtájak költői felé. Angol nyelvterületeken a versfordítás mint költői tevékenység lehetősége, egyáltalán: értelme és a nyomában létrejövő hibrid irodalmi mű befogadása, elismerése és vizsgálata közel sem olyan természetes és elfogadott a szakmában, mint nálunk. Még ma is kevés a Morganhoz fogható rangú, fordítani hajlandó és képes angol nyelvű költő.

Morgan soktémájú költő. Gyakran objektív, személytelen költő, visszafogott, nemigen beszél önmagáról, hagyja, hogy a téma és az arról megírt vers közvetve jellemezze költőjét, nem ő maga. Ha mégis első személyben ír, akkor is különféle egók szólnak meg helyette, de többnyire egy anonim persona, egy szétnéző, befogadó, elraktározó, kommentáló, racionális Én mondja a verset. Ez a lírai nézőpont-váltogatási hajlam és készség a fordítót is segíti. Éles fókuszú, kemény tónusú, villanó metaforákat használ, nem részletez, nem hasonlít, hanem állít. Ha kommentál, nem indulatból, hanem

intellektuális és csak nagyon ritkán érzelmi síkon teszi; állásfoglalása nem szentencia, hanem felvillantott tárgyával, képeivel maga a vers. Nem egyenes vonalú leírást, hanem mozaikképeket kapunk, amelyek végül összeállnak bennünk, vagyis nem elbeszél, hanem ábrázol, témáit gyakran több oldalról, akár több versben, sőt versciklusban közelről és messzebről is megvilágítja, körüljárja, föltérképezi. De azért van szubjektív oldala is: például szemérmesen, visszafogottan érzelmes lírai szerelmes versek is megférnek itt. Ezek olvastán nem jutott eszembe, pedig jobban odafigyelve itt-ott talán korábban észrevehettem volna azt, ami a kilencvenes években derült ki róla, mikor önként kiállt ország-világ elé, és bátran vállalta meleg voltát.

A legtöbbet használt versforma nála a szigorú keretek közt tartott és sohasem prózai szabad vers, de egész kötet mesteri szonett mutatja nemcsak fölényesen biztos formaművészetét, alkati-nyelvi hajlékonyságát, hanem alkalmazkodóképességét is, ami a fordítónak különösen fontos, hiszen ő az idegen verssel a formát is készen kapja, nem maga választja meg.

Egy nekrológban azt írta róla valaki az interneten, hogy ő volt „*Scotland's greatest poet*”, Skócia legnagyobb költője, és az első nemzeti költő, a *Scots Makar*, ami a poeta laureatusnak megfelelő, adományozott rang. Számomra izgalmas paradoxon a skót, ír és walesi költők, írók viszonya anyanyelvükhöz, az angol nyelvhez. Az egymástól erősen különböző kelta ősnyelveiket tisztelik, de kevés kivétellel nem értik. Ők – jobb híján – angolul, egykori ellenségeik, elnyomóik, megszállók és kizsákmányolók nyelvén írva skót, ír, walesi hazafiak, miközben a világ szemében angol költők (és prózaírók, gondolkodók). Számomra itt, Európa közepén szinte megfoghatatlan, hogyan lehet valaki úgy költő vagy író, hogy nincs százszázalékos harmóniában a nyelvvel, amelyen ír, a kultúrával, amelyben él, sőt sok esetben lelkileg, érzelmileg egyenesen szemben áll velük a történelmi múlt okán. Paul Celan az egyetlen kontinentális-európai kivétel, aki eszembe jut. Egyfajta különös skizofrénia működik itt. Valamikor a nyolcvanas évek elején azt mondta nekem egy dublini kocsmában két korsó Guinness után, kissé zavaros tekintettel egy neves ír költő, hogy „...*The bloody Brits, murdering, oppressing, exploiting us for centuries, while all the time we've been writing them their fucking literature.*” (A rohadt britek, évszázadokon át csak gyilkoltak, elnyomtak, kizsákmányoltak bennünket, miközben egész idő alatt mi írtuk nekik a baszott irodalmukat.) Nem csak a Guinness dolgozott benne, azt hiszem. „*Őrült beszéd, örült beszéd, de van benne rendszer*” – mondaná erre is Polonius.

Morgan költészetében erős, bár nem domináns a skót és azon belül is a glasgow-i szál, a tematikában is, a nyelvben is. Mindenesetre ő Skóciából nézi a világot. Ahogy látom, úgy oldotta meg magában az angol nyelvhez való ambivalens viszonyát, hogy ha akart, kilépett belőle, és nem kell Henry Higginsnek lenni ahhoz, hogy ezt meghallja az ember, még a nem angol ember is. Hol csak éppen hogy lépett ki, mintegy fél láb-bal, mikor markánsan skótos hangzású és skótos, sőt skót szavakkal megtűzdelt angol-sággal írt, mintha a jól ismert, jellegzetes skót akcentus írott formáját használná. Néha meg majdnem egészen kilépett, mikor Scots, vagyis lallans nyelven, az angol és a skót irodalmi nyelv különös keverékén írt, és bizonyos költőket – nekem nem világos okból, hogy kit miért – erre a számomra nehezen érthető, sőt többnyire teljesen érthetetlen nyelvre fordított le. Fokozatok vannak. Például Eugenio Montale több verse angolul, egy-két verse skótos, de nem egészen Scots nyelven olvasható a fordítások közt; Platen, Leopardi és Majakovszkij viszont igen vastag Scots vagy lallans pakolásban részesült. A *MACBETH* egy jelenetét is olvashatjuk középnehéz Scotsban, ami a témát tekintve érthető. A *CYRANO* fordítása számomra körülbelül negyven százalékig érthető, de sokat segít, hogy ismerem a darabot. A magyar költők művei ezzel szemben gazdag, hajlé-

kony, árnyalt angolsággal szólnak, és persze aszerint, amit stílárisan az adott feladat megkívánt. De azért Higgins professzor, ha fölolvassa hallaná, alighanem kimutatná nyelvükben, sőt szóhasználatukban a skótot, talán még meg is nevezné a glasgow-i 19 Whittingehame Court utcáját.

Morgan fordítói életművét nézve, nem találok az irányítót, amely útba igazította, csak annyi biztos, hogy mindig az érték vezérelte. Csupa elsőrangú költészet, majd' tucatnyi nyelvből, az óangol BEOWULF eposz modern angol fordításától kezdve egészen akkor még fiatal magyar költőig. Hogyan válogatott a számára ismeretlen nyelvű költők verseiből (latinul, franciául, olaszul, németül, oroszul tudott többé-kevésbé), azt sejtem: anyanyelvű informátorok kalauzolták, mint amilyen a magyar oldalon én is voltam. Nyilván az vonzotta, ami nem létezett még angolul/skótotul, ami bevilágított egy érdekes idegen világba, egy onnan származó másik költő lelkébe, vagy, ha létezett is már, akkor az nem volt ínyére, vagy éppen versenyezni akart vele. Kielégíthetetlen kíváncsiság és intellektuális kalandvágy dolgozott benne, a felfedezés, a közvetítés, a megismertetés szenvedélye és bizonyára a gazdagodás és önbizonyítás vágya is: lám, ilyet is tudok, erre is képes vagyok.

Mindez azonban még nem elég a kiváló fordításhoz. Szükség van erős empátiára és az önfeladás ritka képességére, hiszen a fordítónak egy idegen élményvilág és költői alkat produktumát kell megszólaltatnia, akár egy szerepet a színésznek, akinek az öltözőben kell hagynia a civil énjét és életét. Itt lép be az empátia. És akár a színésznek, a költő-fordítónak is magából, saját fantáziájából, tulajdonságaiból és képességeiből kell kibányásznia és összeraknia a feladathoz szükséges eszközöket.

Mellőzöm a Morgan által remekül lefordított magyar költők hosszú névsorát. Egymástól nagyon távoli költői világok, alkatok, stílusok fértek meg és érvényesültek egymás mellett. A hatvanas évek második felében kerültem vele kapcsolatba, és nem is kellett rábeszélnem a fordításra. Azt eleve beszámította, hogy nyersfordításra szorul. A tájékozatlan versolvasó azt hihetné, hogy a nyersfordítás egy szöveg- és formahű piszkozat, segédanyag, első kísérlet, amely csupán az anyanyelvű költő javításaira, csiszolására szorul. Nagy tévedés. A jó nyersfordítás próza, mégpedig a lehető legpontosabb, szó szerinti fordítása az eredeti szövegnek, vagyis igencsak kiábrándító olvasmány. Nem segédanyag, hanem maga az anyag, a csupasz tartalom. Készítője meg sem kísérrelheti a költői reprodukciót, mert azzal befolyásolná a fordítót, korlátozná a lehetőségeit. A csupasz tartalomhoz az idegen költő számára külön mellékelni kell minden szükséges tartalmi és formai tudnivalót. Rejtett tartalom is létezhet, mint sok magyar vers esetében, amely egy diktatúra cenzurális kontrolljának körülményei között született. Nemritkán egy rövid vers a nyersfordításnál túl többoldalmi kommentárt, háttérinformációt igényel.

Mindez légipostán ment Budapestről Glasgow-ba, évtizedeken át, és határidőre mindig pontosan megérkezett onnan a kész, ragyogó, sohasem fordításízű angol vers. Morgan mindenevő fordító volt, és nem küldött vissza semmit, amit neki szántam. A lefordíthatatlan szójátékot, nyelvi bolondozást, formai trükköket úgy tudta kikerülni és hasonló értékű, pontosan illeszkedő saját megoldásokkal pótolni, hogy csak ámulni tudtam az invencióján. Sok más közt példa erre Weöres Sándor szürrealista remekművének, a hosszú LE JOURNAL-nak két sora: „*sok anthropoid mennylakó / lóságomtól tisztulna lóvá*”, ami Morgannál így hangzik: „*anthropoid heaven-dwellers by the score / would be houghnhmized in my horsehood*” – vagyis sok (vagy tucatnyi) anthropoid mennylakó – itt bátran és szellemesen behozza a GULLIVER minden angol által ismert anthropoid lovait, átugratva ezzel a „*tisztulna lóvá*” weöresi akadályát, és mivel a swifti lovak valóban az embernél különb fajta, vagyis a „*lóvá tisztulni*” ebben a kimondhatatlan igében áttételesen megvalósul.

Morgannak remek humorérzéke is volt. Egyik kötetében a játékos versek, kalligramok, konkrét versek, képversek, hangzó versek és egyéb mutatóványok közt szerepel, később pedig majd a válogatott fordítások közt is, egy egysoros, a *SIESTA OF A HUNGARIAN SNAKE* (Egy magyar kígyó sziesztája): „s sz sz SZ sz SZ sz ZS zs ZS zs zs z”. Mellette megszólal többek közt a lochnessi szörny, egy kentaur, és a számítógép is megírja első saját karácsonyi üdvözlőlapját.

Szinte hihetetlen, Morgan mennyi egymástól markánsan különböző költői világba tudott erőlködés nélkül behatolni, és ott úgy átalakulni, hogy közben önmaga maradt, akár egy kaméleon. Évekkel ezelőtt nyugodtan leírtam volna, hogy ő József Attila legjobb angol fordítója; két külön kötetben is közreadta József Attila-fordításait. Azóta több erős versenytársa akadt azonban. Kiderült, hogy még a hatvanas évek közepén, mielőtt kapcsolatba kerültem Morgannal, Vernon Watkins, egy kiváló és azóta régen meghalt walesi költő kiadott Londonban egy vékony füzetet kitűnő József Attila-fordításokkal. Az utóbbi években pedig megjelent az Amerikában élő John Bálti, a szintén Amerikában élő, de angol költő Frederick Turner, aki a magyar Ozsváth Zsuzsa személyes közreműködésével dolgozik, és munkájuk eredménye szintén önálló József Attila-kötet. Angliában George Szirtes, a mai angol költészetbe mélyen beépült nagyszerű emberünk, egyelőre kisszámú József Attila-fordításával komoly versenytárs. És születtek persze jelentéktelen és dilettáns próbálkozások is szép számmal.

Egy-egy vers fordításainak összevetése rendkívül tanulságos, és fölveti a versfordítás lényegi problémáit. Ezeknek talán legfontosabbika a hűség, a szöveg- és formahűség. Reprodukció és adaptáció közt kell egyensúlyozni, vagyis nem illik eldönteni, hogy mi fontosabb: a minél pontosabb újraköltés vagy a minél meggyőzőbb angol vers. A kettő harmóniája az ideál. Nincs persze szabály a tökéletes egyensúlyra, és minden fordító dönteni kénytelen valamiképp. Morgan néha inkább az utóbbi, a tartalmat nem szegényítő, kissé lazább adaptáció felé hajlik, nyilván azért, mert adott esetben úgy gondolja, a számára kényszerű jelentő pontosság ártana a versnek, töltelékeivel, erőltetett megoldásaival lehúzná, holott annak végül is nem akármilyen mezőnyben kell majd helytállnia magáért. Jó példa erre József Attila *ELÉGIA*-ja, ez a páratlan erejű, önkínzó, valomásos himnusz a szülőföldre, a sivársághoz. Formailag is zaklatott, szabálytalan vers ez, áthágja, majd el is hagyja a kezdetben használt klasszicizáló formát, rímelése önkényessé válik, a sorok, sőt a versszakok hossza szintén. Morgan él a szabálytalanság szinte kínáló lehetőségeivel, de mégis pontosan vissza tudja adni a vers fokozódó feszültségét, amely a zárórímbe tetőzik. Addig alig használ rímet, holott könnyedén megtehetné, és az utolsó szakasz esetében még csonkítást is elkövet: nála tizenegy helyett kilenc tömör sor fejezi be a verset, anélkül, hogy bármi lényegest föláldozna. De a rímhelyzetben álló, végső, nagy nyomatékú kijelentés: „*Ez a hazám.*”, nála is messzire hangzó zárórím – anélkül nem is élne ez a mellbevágó nagy vers.

Mellesleg az angol versfordítás történetében a formai önkény erős hagyomány; a tizenhetedik századi nagy tekintélyű költő, Alexander Pope csengő-bongó páros rímelésű *ILIÁSZ*-át és *ODÜSSZEIA*-ját máig is olvassák, tanítják. Ma is előfordul az „XY. után” alcímmel ellátott angol adaptáció, vagyis átköltés. Turner–Ozsváth a formahűség szigorú és gyakran nagyon sikeres elkötelezettjei, de itt, az *ELÉGIA* végén, megadják az árát. Az utolsó előtti sorban, a „*Magaddal is csak itt bírhatasz*” náluk úgy szól, hogy „*Here you've yourself for company.*” Vagyis, kb. „Itt magad vagy önmagad társasága”, ami egészen mást jelent; hiányzik belőle a fontos és hangsúlyos *csak* itt, és, ami szintén nagy baj, a „*Magaddal... bírhatasz*”, tehát a belső harc, a lelki birkózás jelzése is. Óriási különbség, hogy birkózik valakivel – jelen esetben önmagával –, vagy csupán a társaságában van. Emiatt ez a sza-

kasz erőtlenebb az eredetnél, nem is vesz részt a záróírig növekvő feszültség fokozásában. A megoldást láthatóan rímkenyszer szülte.

Ezzel szemben Morgan a maga szuverén módján (nyersfordítás alapján!) ilyesféle-képpen bánik a zárószakasz utolsó négy sorával, amely nála három (kb.): „*Itt, csak itt mosolyoghatsz és sírhatsz, és / itt, csakis itt bírhatod erővel, / lellem! Ez a szülőföldem.*” Ez is pontatlan. Ő sem tudja visszaadni a „*magaddal... bírhatasz*” József Attila-i telitalálatot, de jobban megközelíti, a „*bírhatasz*” ige (*endure*: kibír, elvisel), sejteti a kemény küzdelmet, a birkózást, és fokozza a feszültséget is. A részletes összehasonlítás még sok más tanulságos különbséget tudna kimutatni, és hol erre, hol arra billenne a mérleg. Egészében véve a gyakran kiváló Turner–Ozsváth-fordításoknak ezzel a darabjával szemben Morganét meggyőzőbbnek érzem.

A fordítás eredményét mindig a fordítandó vers, a befogadó nyelv lehetőségei és a fordító képességei határozzák meg. Hogy ez esetben én Morgan szövegét érzem inkább szuverén, nem fordításszerű angol versnek, az csak egy magyar véleménye, aki ismeri az eredetit, de nem tudja, mert nem tudhatja megítélni, hogy melyik az autentikusabb angol vers, melyik fordítás üti szíven jobban az angol olvasót. Az ő füle dönt végül.

Virtuozitását tekintve, Morgan nagyszámú Weöres-fordítása önmagában is egyedül-álló teljesítmény. Nem tudott betelni Weöressel és a hozzá Weöresnél sok tekintetben közelebb álló Kassákkal sem. Mindkettőtől új meg új fordítanivalót kért tőlem.

Nem ismertem Morgant közlőről, talán négyszer-ötször találkoztunk, akkor is röviden, kétszer itt, kétszer Glasgow-ban, egyszer pedig Londonban. 1980-ban, a hat magyar költő különféle bizzar kalandjairól elhíresült kétnyelvű angliai–skóciai–walesi felolvasókörútján Londonban ő volt az egyik angolul felolvasó költő-fordító, a glasgow-i felolvasóestet pedig maga szervezte és vezette be. Kevesen tettek külföldön annyit, akkora sikerrel és olyan szerényen a magyar költészetért, mint ő. Az ő úttörő példája nyomán olyan kiváló költők kezdtek magyar verseket fordítani, mint Amerikában két nagy poeta laureatus (bár akkor még nem így nevezték): William Jay Smith és Daniel Hoffman, később a Frederick Turner–Zsuzsanna Ozsváth páros, Angliában George Szirtes és a Clive Wilmer–George Gömöri páros, hogy csak a legfontosabbakat említsem.

Ha nyersfordításaimban a mellékelt részletes magyarázatok ellenére is maradt kérdése, akkor fölhívott telefonon. Közben 1989-ig mindketten tudtuk, hogy lehallgatnak, leveleinket cenzúrázzák – erre is ügyelnünk kellett. De nem volt szüksége rá, hogy elmagyarázzam, igazában miről is szól mondjuk Weöres MAJOMORSZÁG-a, vagy a zseniális LE JOURNAL néhány rázós szakasza, vagy Nagy László pazar hosszú verse, A VASÁRNAP GYÖNYÖRE, hogy csak néhány példát említsek.

Egy halk zavár, szerény, tartózkodó, ironikus humorú, nagyon kedves és udvarias emberrel fogtam kezét. Nem beszéltünk erről, de az volt az érzésem, hogy valamiféle rokonságot lát a skót és az általa megismert modern magyar líra között. Tragikus történelmi kis népek költői rokonai egymásnak, ilyesmit gondolhatott, mikor felénk fordult, aztán a felfedezett magyar költészet többé már nem eresztette el.

Büszke vagyok, hogy vele dolgozhattam, és örülök, hogy munkáját először 1972-ben a Magyar PEN emlékérmével, 1997-ben a már szabad Magyar Köztársaság arany érdemrenddel ismerte el.

Egy kötetnyi válogatott Morgan-vers magyarul ma az elérhetetlen vágyálmok közé tartozik, de legalább kétszáznál is több magyar versfordítását összegyűjtve, angol kooperációban ki kellene adni – az lenne a páratlan teljesítményéhez igazán méltó köszönet és elismerés. Nem kis részben az ő munkája nyomán a magyar vers megjelent a költészet világtérképén, és apró folta lassan, de biztosan növekszik.